

عثمانی‌ها در خلیج فارس

عبدالکریم مشایخی

دانشجوی دوره دکتری تاریخ

بندر بوشهر، در کناره شمالی خلیج فارس یکی از مراکز قدیمی تمدن ایران به‌شمار می‌رود که به دلیل موقعیت استراتژیک و ارتباطات دریایی آن همواره مورد توجه بوده است. این بندر قدیمی که حیات اقتصادی-سیاسی جدید خود را از روزگار پادشاهی نادرشاه افشار (۱۷۴۷-۱۷۳۶م / ۱۱۶۰-۱۱۴۹ق) شروع کرد در مدتی کمتر از یک قرن و از اواسط زمامداری ناصرالدین شاه قاجار معتبرترین بندر تجاری ایران شد. کمپانی هند شرقی انگلیس که از سال ۱۷۶۳م / ۱۱۷۶ق با انعقاد قرارداد پرایس-سعدون سنگ بنای حضور اقتصادی خود را در این شهر بندری تثبیت کرده بود. از سال ۱۸۱۲م / ۱۲۲۷ق دفتر نمایندگی سیاسی خود را افتتاح نمود و از این زمان به بعد بود که دولت‌های خارجی یکی بعد از دیگری دفاتر سیاسی-تبشیری را در بوشهر دایر کردند.

عثمانی‌ها نیز از جمله دولت‌هایی بودند که به پیروی برخی از کشورهای اروپایی مانند آلمان درصدد گشایش دفتر نمایندگی سیاسی (شه‌بندری) در بوشهر برآمدند. اگرچه حضور عثمانی‌ها در آبراه خلیج فارس و به‌ویژه بندر بوشهر بیش از نیم قرن (۱۳۳۶-۱۲۸۸ق / ۱۹۱۸-۱۸۷۱م) به درازا نکشید، اسناد و مدارک تاریخی موجود در آرشیو بنیاد ایران‌شناسی-شعبه بوشهر و آرشیو

عثمانی در استانبول بیانگر آن است که در بسیاری از وقایع و حوادث سال‌های واپسین قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم میلادی (مانند وقایع انقلاب مشروطیت در بندر بوشهر و حوادث سال‌های آغازین جنگ جهانی اول) نقش اساسی داشته و نوشتار حاضر فتح‌البابی است برای بررسی و تحلیل جایگاه شهرداری عثمانی در بوشهر که تاکنون پژوهشی مستقل و جامع در این باره انجام نگرفته است.

اختلافات و جنگ‌های دامنه‌دار در ایران و عثمانی که از اوایل دوره صفوی شروع شد (۱۵۰۱م/۹۱۷ق) و در دوره سلسله‌های افشاریه (۱۷۴۷-۱۷۳۶م/۱۱۶۰-۱۱۴۹ق) و زندیه (۱۷۷۹-۱۷۵۷م/۱۱۹۳-۱۱۷۱ق) ادامه یافت. سرانجام پس از گذشت ۲۱۴ سال با قراردادهای اول و دوم ارزروم در سال‌های (۱۸۲۳م/۱۲۳۹ق) و (۱۸۴۷م/۱۲۶۳ق) بستری نسبتاً آرام یافت.^۱ قرارداد دوم ارزروم که حاوی مسائل اقتصادی و سیاسی مهمی بود در ماده هفتم آن تصریح می‌نمود که دولتین ایران و عثمانی برای تسهیل در اجرای مواد قرارداد می‌توانند نمایندگی‌های سیاسی در شهرهای یکدیگر دایر کنند.^۲

شایان ذکر است که امپراتوری عثمانی تا قرن هجدهم میلادی کشوری وسیع و قدرتمند بود که قلمرو آن تمام کشورهای عربی، ترکیه امروزی و قسمت‌هایی از شرق اروپا را شامل می‌شد. در طی قرن هجدهم میلادی این کشور متحمل شکست‌های سختی از روسیه و اتریش شد که نتیجه آن فراهم شدن جدایی بخشی از قلمرو اروپایی آن امپراتوری و تضعیف هرچه بیشتر آن بود.^۳

در قرن نوزدهم میلادی به دلیل تداوم اختلافات ایران و عثمانی، رقابت دول اروپایی و چشمداشت دولت روسیه و اتریش به سرزمین‌های عثمانی، دولتمردان این کشور خود را ناگزیر دیدند که حمایت دولت‌های اروپایی مانند انگلستان، فرانسه و آلمان را جلب نمایند. در جنگ کریمه (۱۸۵۶-۱۸۵۳م/۱۲۷۳-۱۲۷۰ق) فرانسه و انگلستان به کمک عثمانی شتافتند و به دلیل ترسی که از دسترسی روس‌ها به دریای مدیترانه داشتند به آن کشور کمک کردند تا در آن جنگ پیروز شود. کنگره پاریس که در مارس ۱۸۵۶م/۱۲۷۳ق با شرکت نمایندگان کشورهای پیروز در جنگ کریمه تشکیل یافت و به دنبال آن تحولاتی که با اندیشه اصلاحی در عثمانی به وقوع

پیوست، زمینه‌ساز قدرت‌یابی گروهی از روشنفکران و سیاستمداران اصلاح‌طلبی شد که در نیمهٔ قرن نوزدهم میلادی دولت عثمانی را روز به روز به مخالفت با سیاست‌های روسیه و انگلستان و نزدیکی هرچه بیشتر به فرانسه و آلمان سوق دادند.^۴

شهرت و آوازهٔ ارتش قدرتمند آلمان که در سال ۱۸۷۱م/ ۱۲۸۸ق فرانسه را شکست داده بود عامل دیگری شد تا تعدادی از روشنفکران ترک علاقه‌مند شدند در راستای تفاهم و همدلی هر چه بیشتر بین دو کشور گام بردارند.^۵

تا اواخر قرن نوزدهم میلادی نفوذ اقتصادی و سیاسی آلمان از طریق عثمانی و بندر بصره در خلیج فارس گسترش فوق‌العاده‌ای یافت، آنچنان‌که آلمان در صدد احداث راه‌آهن برلین- بغداد و ادامهٔ آن به بصره- کویت برآمد.^۶ در دورهٔ قاجار اهمیت اقتصادی- سیاسی بندر بوشهر که در کرانهٔ شمالی خلیج فارس قرار دارد نظر بسیاری از دولت‌های اروپایی از جمله عثمانی را به این بندر جلب کرد. دولت عثمانی بعد از هلند سومین کشوری بود که در بندر بوشهر به تأسیس کنسولگری اقدام کرد. مرحوم سدیدالسلطنه کبابی در کتاب *سرزمین‌های پیرامون شمالی خلیج فارس و دریای عمان در یکصد سال پیش* دربارهٔ حضور نمایندگی‌های سیاسی کشورهای خارجی در بوشهر چنین می‌نویسد:

«دولتین روس و انگلیس جنرال کنسولگری و دولتین هلند و آلمان کنسولگری و سویدن [سوئد] وکالت کنسولگری دارند. اقدام از همه انگلیسی‌ها باشند بعد هلند و عثمانی و مأمور سویدن بعد از همه و مأموران روسی در سنه ۱۳۱۹ق ابتدا شده».^۷

نوشتار سدیدالسلطنه کبابی دلالت بر آن دارد که عثمانی‌ها قبل از دولت‌های روسیه، آلمان و فرانسه در شهر بوشهر به ایجاد کنسولگری و نمایندگی سیاسی دست زدند. ج.ج لوریمر که در فاصلهٔ سال‌های ۱۹۱۴- ۱۹۱۳م/ ۱۳۳۳- ۱۳۳۲ق سمت کنسولی دولت انگلیس در بوشهر را داشت در جای‌جای مجلدات تاریخی تصریح می‌نماید که هر یک از دولت‌های فرانسه، آلمان، هلند و ترکیه (عثمانی) نایب کنسول آنها و نمایندهٔ سیاسی دولت‌های آنها در بوشهر است.^۸

اطلاعاتی که از وزارت امور خارجه جمهوری ترکیه دربارهٔ تأسیس کنسولگری عثمانی در بوشهر به دست آمده و همچنین اسامی شهیندرهای عثمانی در کنسولگری یاد شده که از آرشیو

عثمانی در استانبول و سالنامه امور خارجه عثمانی استخراج شده است و آن را صدمات اونال، کاردار موقت آن دولت، در اختیار نگارنده قرار داده بیان‌کننده این واقعیت است که عثمانی‌ها در سال ۱۸۷۱م/ ۱۲۸۸ق در بوشهر کنسولگری خود را ایجاد کردند.^۹ کنسول عثمانی در بوشهر «شهیندر» نامیده می‌شد که مأمور رتق و فتق امور سیاسی و اقتصادی دولت عثمانی و اتباع آن کشور در منطقه خلیج فارس و بوشهر بود.

گزارش‌های سرپرسی کاکس، سرکنسول انگلیس در بوشهر، بیانگر این واقعیت است که در رویداد مشروطه در بوشهر و هنگامی که بوشهر را نیروهای تحت امر سید مرتضی مجتهد اهرمی علم‌الهدی و رئیس‌علی دلواری اشغال کردند، که به برکناری حاکم بوشهر و رئیس گمرک منجر شد، کنسول عثمانی در بوشهر نیز در این وقایع حضور فعال داشته است؛ کاکس می‌نویسد:

«روز نهم آوریل ۱۹۰۱م/ ۱۲۳۷ق نمایندگان سیاسی روس، آلمان و عثمانی به بالیوزگری [کنسولگری انگلیس] آمدند تا در مورد اتخاذ تدابیر صریح و قاطع برای ایجاد امنیت با نماینده سیاسی [انگلیس] مشورت و او را در این خصوص تشویق نمایند».^{۱۰}

عثمانی‌ها که در فاصله سال‌های (۱۹۱۸- ۱۸۷۱م/ ۱۳۳۶- ۱۲۸۸ق) در بوشهر حضور داشتند با آغاز جنگ جهانی اول به دلیل قرار گرفتن در جبهه متحدین و اشغال بوشهر توسط قوای انگلیس در سال ۱۹۱۸م/ ۱۳۳۶ق مجبور شدند برای همیشه بوشهر را ترک نمایند.

از حضور ۴۵ ساله عثمانی در بوشهر شصت سند مربوط به شهیندرخانه عثمانی و ۷۱ نامه از کارگزاری اول بنادر مستقر در بوشهر باقی مانده است که این اسناد در آرشیو (باب) نگهداری می‌شود. اسناد موجود که مربوط به سال‌های ۱۳۳۶- ۱۳۲۹ق می‌شود فقط پنج سال آخر حضور نمایندگان سیاسی عثمانی را در بوشهر دربرمی‌گیرد که گوشه‌های اندکی از فعالیت‌های این نمایندگی سیاسی را آشکار می‌سازد. دو سوم این اسناد مربوط به اتباع عثمانی در بوشهر است که شهینداری عثمانی در مکاتبات خود به کارگزاری و حاکم بوشهر خواستار مساعدت در حل مشکلات آنان است. بقیه اسناد مربوط به شروع کار شهینداری جدید، شهینداری به بوشهر، امنیت شهینداری و دعوت شهینداری برای شرکت در جشن‌ها و اعیاد و تاجگذاری شاه ایران است.

مکاتبات کارگزاری اول بنادر ایران به شهیندرخانه عثمانی نیز از تاریخ دهم ذی‌قعدة ۱۳۲۹ق شروع می‌شود و تا محرم ۱۳۳۲ را دربرمی‌گیرد که شامل ۷۱ سند است که محتوای آنها درباره اتباع عثمانی، اعیاد و جشن‌های ملی و بعضاً مسائل اقتصادی است.

عثمانی‌ها در بوشهر دو ساختمان در اختیار داشتند؛ یکی عمارت کنسولگری عثمانی در جنوب آب‌انبار قوام که در سال ۱۳۴۳ خورشیدی کاملاً تخریب شد و دیگری عمارت مسکونی شهیندر در کوی شنبدی که به دلیل بی‌توجهی مسئولان میراث فرهنگی کشور در بهمن ماه سال ۱۳۸۲ خورشیدی کاملاً منهدم گردید. براساس اسناد ارسالی وزارت امور خارجه ترکیه، دولت عثمانی فعالیت‌های تجاری-سیاسی خود را از سال ۱۸۷۱م/۱۲۸۸ق در بندر بوشهر شروع کرد و در مدتی کمتر از نیم قرن تعداد سیزده شهیندر به بوشهر اعزام نمود. در سند شماره سه با عنوان «کنسولگری موجود در بوشهر»^{۱۱} که به زبان ترکی استانبولی نگارش یافته درباره مأموریت احمد افندی که به سال ۱۸۷۱م/۱۲۸۸ق به بوشهر اعزام شده چنین آمده است:^{۱۲}

«به دلیل موقعیت تجاری بندر بوشهر در پادشاهی ایران درخواست یک نفر کاتب شده که از بین تجار مورد اعتماد یک نفر به نام احمد افندی به‌عنوان کاتب تعیین گردیده که با حقوق ماهیانه پنج هزار کروش [پول خرد ترکیه] که در این حقوق ماهیانه کرایه‌خانه نیز منظور گردیده به آن بندر مراجعه نماید».

براساس سالشمار مأموریت شهیندرهای عثمانی در بوشهر، آقای افندی اولین شخصیتی است که به‌عنوان شهیندر در این بندر حضور یافته است. آخرین شهیندر، علی کمال‌بیگ نام داشته است که در سال ۱۹۱۸م/۱۳۳۶ق انتخاب شده اما از قراین و شواهد تاریخی چنین برمی‌آید که به دلیل شکست عثمانی‌ها در جنگ جهانی اول و از هم پاشیدگی امپراتوری عثمانی این نماینده نتوانست در محل مأموریت خود حضور یابد.

سالشمار مأموریت نمایندگان سیاسی و شهاندیری‌های عثمانی در بندر بوشهر

عدد	سمت	نام	سال
۱	شه‌بندر Sehbender	احمد افندی Ahmed Efendy	۱۲۸۱/م/۱۲۸۱ق
۲	شه‌بندر Sehbender	حسب افندی Hasib Efendy	۱۲۸۵/م/۱۳۰۳ق
۳	شه‌بندر افتخاری Sehbender Fahri Vakili	حسین تحسین افندی Huscyin Tahsin Efendy	۱۲۲۱/م/۱۲۲۱ق
۴	شه‌بندر افتخاری Sehbender Fahri Vakili	فتح‌الله افندی Efendy Fetullah	۱۲۲۱/م/۱۲۲۱ق
۵	شه‌بندر Sehbender	نظمی بیگ Nezmi Bey	۱۲۲۲/م/۱۲۲۲ق
۶	شه‌بندر Sehbender	نظمی بیگ Nezmi Bey	۱۲۲۳/م/۱۲۲۳ق
۷	شه‌بندر Sehbender	نظمی بیگ Nezmi Bey	۱۲۲۴/م/۱۲۲۴ق
۸	شه‌بندر Sehbender	نظمی بیگ Nezmi Bey	۱۲۲۵/م/۱۲۲۵ق
۹	شه‌بندر Sehbender	نظمی بیگ Nezmi Bey	۱۲۲۶/م/۱۲۲۶ق
۱۰	شه‌بندر Sehbender	نظمی بیگ Nezmi Bey	۱۲۲۸/م/۱۲۲۸ق
۱۱	شه‌بندر Sehbender	آقا بیگ Agha Bey	۱۲۳۱/م/۱۲۳۱ق
۱۲	شه‌بندر Sehbender	احمد نبیل بیگ Ahmed Nabil Bey	۱۲۳۱/م/۱۲۳۱ق
۱۳	شه‌بندر Sehbender	احمدعلی کمال بیگ Ahmed Ali Kamal Bey	۱۲۳۶/م/۱۲۳۶ق

پی‌نوشت‌ها

۱. هوشنگ مهدوی، عبدالرضا، تاریخ روابط خارجی ایران، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ سوم، ۱۳۶۴، ص ۲۹۷.
۲. شمیم، علی‌اصغر، تاریخ ایران در عصر قاجار، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۷۰، ص ۲۱۱.
۳. کندی، پل، ظهور و سقوط قدرت‌های بزرگ، محمود ریاضی، انتشارات خجسته، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۹، ص ۳۰۰.
۴. رئیس‌نیا، رحیم، ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم، انتشارات ستوده، تبریز، چاپ اول، ۱۳۷۴، ص ۵۰.
۵. رئیس‌نیا، همان، ص ۵۱.
۶. برادفورد، جی مارتین، تاریخ روابط ایران و آلمان، ترجمه پیمان آزاد و علی امید، بیک ترجمه و نشر، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۸، ص ۸۶.
۷. سدیدالسلطنه کبابی، محمدعلی‌خان، سرزمین‌های شمالی پیرامون خلیج فارس و دریای عمان، به کوشش احمد اقتداری، شرکت انتشارات جهان معاصر، چاپ اول، ۱۳۷۱، ص ۷۱.

۸. لوریمیر، ج. ج.، *راهنمای خلیج فارس*، ترجمه سید محمدحسن نبوی، انتشارات نوید شیراز، با همکاری بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر، چاپ اول، ۱۳۷۹، ص ۱۷۵.
۹. اسناد ارسالی صدات اونال کاردار موقت جمهوری ترکیه در تهران در بخش ضمایم ارائه گردیده است.
۱۰. کاکس، سرپرسی، گزارش سالانه بوشهر، ترجمه حسن زنگنه، به کوشش عبدالکریم مشایخی، انتشارات پروین، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۷، ص ۷۱.
۱۱. از آقای امین اسبقی کارشناس بنیاد ایران‌شناسی شعبه آذربایجان شرقی سپاسگزارم که اسناد ارسالی سفارت ترکیه را به زبان فارسی ترجمه کردند.
۱۲. سند شماره ۳، آرشیو عثمانی در استانبول، ارسالی جناب صدات اونال، کاردار موقت ترکیه در تهران، اصل این اسناد در بخش ضمیمه ارائه شده است.